

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Петро КРАЛЮК

ЛЮБОМУДРИ
ПРАДАВНЬОЇ
УКРАЇНИ

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Харків
«ФОЛІО»
2024

Давньогрецька філософська культура та українські землі

Європейська філософська традиція зародилася в період «осьового часу» (VI—V ст. до н. е.) в Стародавній Греції. Тут варто навести міркування видатного німецького філософа-екзистенціаліста Карла Ясперса, який вважав, що поява філософії в античній Греції, так само, як і в інших регіонах Земної кулі, була пов'язана з великим духовним переворотом в історії в середині I тисячоліття до н. е.

Хоча ми маємо обмежене коло правдивих джерел про той час, все ж можемо твердити, що саме тоді зароджується філософія як принципово новий тоді спосіб осмислення світу. Карл Ясперс назвав той період «осьовим часом». Це поняття ввійшло як в історію, так і культурологію й зараз часто використовується в гуманітарних науках.

«У той час, — писав Карл Ясперс, — відбувається багато незвичайного. У Китаї жили тоді Конфуцій та Лао-цзи, виникли всі напрямки китайської філософії, мислили Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи й велика кількість інших. У Індії виникли Упанішади, жив Будда, у філософії — в Індії, як і в

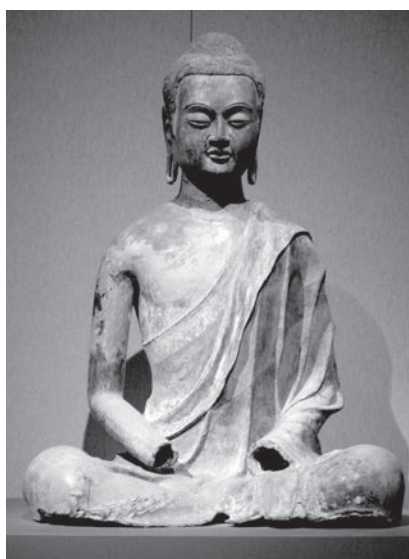
Карл Ясперс

Лао Цзи

Чжуан-цзи

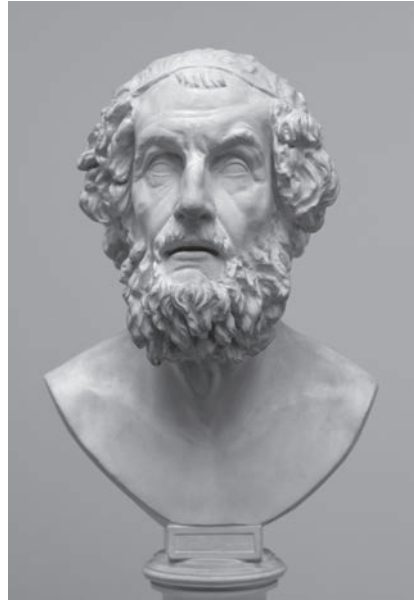
Будда

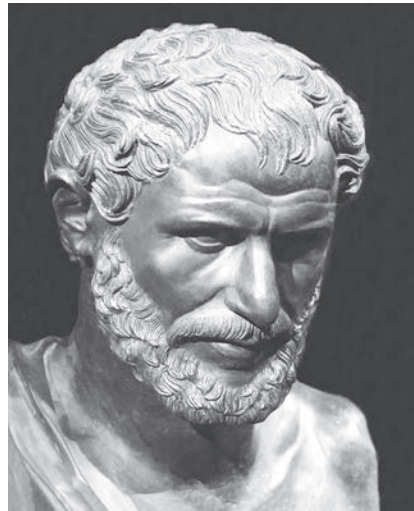
Заратустра

Китаї, — були розглянуті всі можливості філософського осягнення дійсності, аж до скептицизму, матеріалізму, софістики й нігілізму; в Ірані Заратустра учив про світ, де йде боротьба добра зі злом, в Палестині виступали пророки — Ілія, Ісая, Єремія та Другоісая; в Греції — це часи Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона, трагіків, Фукідіда та Архімеда. Все, що було пов'язане з цими іменами, з'явилося майже одночасно протягом кількох століть у Китаї, Індії та Заході незалежно одне від одного»¹.

Попри певні історичні «натяжки» та спрощення окремих явищ, з Карлом Ясперсом можна погодитися. Справді, починаючи з середини I тис. до н. е. в житті цивілізованих народів відбуваються великі культурні зміни. Саме тоді зароджуються й починають розвиватися три великі філософські традиції — європейська, індійська та китайська. У найбільш розвинутих народів-лідерів на зміну міфології, яка визначала світогляд людей і «просто» та «зрозуміло» пояснювала світ, приходила

Гомер

Геракліт

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. С. 32.

філософія, що намагалася більш адекватно й раціонально осмислювати навколишню дійсність.

«Все це, — далі писав Карл Ясперс, — відбувалося шляхом рефлексії. Свідомість усвідомлювала свідомість, мислення робило своїм суб'єктом мислення... В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо й сьогодні...»²

Карл Ясперс не намагався пояснити той «містичний» факт, чому великий духовний переворот у житті цивілізованих народів та, відповідно, виникнення основних філософських традицій відбулося майже одночасно. Хоча враховуючи специфіку та обмеженість історичних джерел, ця одночасність все-таки видається доволі відносною.

Філософ, однак, пробував з'ясувати, в чому ж була суть духовної ситуації цього «осьового часу». «Нове, що з'явилося в ту епоху в трьох згаданих культурах, — писав він, — зводилось до того, що людина усвідомлює буття загалом, саму себе й свої межі. Перед нею відкривається жах світу й власна безпомічність. Стоячи перед прірвою, вона порушує радикальні питання, вимагає звільнення та спасіння. Усвідомлюючи свої межі, вона ставить перед собою вищі цілі, пізнає абсолютність в глибинах самосвідомості і в ясності трансцендентного світу»³.

Карл Ясперс тонко вловив дух тодішньої епохи. Людина, що почала звільнятися від міфічних уявлень, які просто й зрозуміло пояснювали світ і регламентували життя, тепер (саме в результаті цього звільнення!) виявилася безпомічною. Уже не рід, громада, а вона сама мусила протистояти навколишньому світу, який виявився для неї чужим і ворожим. І їй треба було дати нове пояснення світу.

Та все ж чому виникає філософія, точніше філософії? І чому вони виникають майже одночасно і незалежно одна від одної в трьох різних місцях?

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. С. 32.

³ Там само.

Можна знаходити різні причини цього явища. Наприклад, говорити про зміни у сфері виробничих, суспільних відносин. Так, щодо античної Греції, то автори вказують на значні соціально-економічні трансформації, які відбулися тут в VII—VI ст. до н. е. З країни загалом аграрної вона перетворилася в центр ремісничої індустрії та комерції. Правда, це перетворення різними авторами трактується по-різному. Якщо одні вказують на позитивні моменти — розквіт ремесла, міст, торгівлі, зростання свободи людини, то інші навпаки акцентують на моментах негативних — похмурому фоні соціальної картини, поневоленні бідних багатими. Причому й одні, і другі по-своєму праві. Ці явища були двома боками однієї медалі: свобода й процвітання одних йшли поряд із пригніченням та стражданнями для інших. Життя переставало бути стабільним, регламентованим. Щастя чи нещастя людини залежало тепер і від діянь та вмінь її самої, а ще часто від випадку, везіння, долі. У дечому подібні явища, пов'язані із руйнуванням чинних протягом віків традицій, соціальної стабільності, спостерігалися в той час в Індії, Китаї та інших куточках земної кулі.

Однак це небагато пояснює. У попередні віки відбувалися зміни не менш кардинальні, наприклад, «неолітична революція», початок виготовлення металевих знарядь праці й зброї, формування класових відносин. Але ці зміни не призвели до руйнування міфології та виникнення філософії. Очевидно, не варто безпосередньо детермінувати складні духовні явища чинниками економіко-соціального характеру.

Привертає увагу те, що філософія виникає в народів, які мали відносно розвинуту писемність й «авторитетні» тексти. Наприклад, у греків це були поеми Гомера, в індійців — Веди, Брахмани, Араньяки, Упанішади, епічна поема «Махабхарата», у китайців — П'ятикнижжя. До речі, філософи в культурах зазначених народів часто зверталися до цих текстів, які ставали для них джерелом філософствування. Хоча в них було ще чимало міфічних моментів.

Філософія (особливо на початковому етапі) постає як своєрідне продовження міфології. Самі ж філософи не цурались використовувати міфологічні образи й сюжети. Хоча це використання часто зводилося до творення своєї, оригінальної міфології.

До речі, Гомер у «Іліаді» й «Одіссеї» теж творить свою міфологію. Правда, його міфологія далеко не автентична, скоріше штучна. Власне, це навіть не міфологія, а міфологізація цілком реальних історичних подій.

І все ж при всій «неміфологічності» своєї міфології Гомер ще залишається в руслі міфологічної традиції. Його твори — своєрідна «правда», яка не піддається сумніву. При чому ця «правда» не записується, а передається з уст в уста, що свідчить про високий (власне, міфологічний) авторитет цієї правди.

Треба враховувати, що міфологія — явище дописемної культури. Міф передається усно, а тому для ефективного його функціонування треба, щоб він не сприймався критично. Коли ж виникають якісь сумніви в «правильності» міфу, він ризикує не бути переданим.

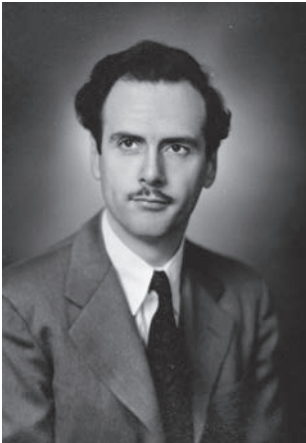
Звісно, «раціональні» положення, тобто виведені від розуму, а, отже, такі, що можуть піддаватися критиці, існували

Одісей та його супутники
проколюють око циклопу Поліфему.
Чорнофігурний розпис,
565—560 роки до н. е.

Гарольд Інніс

Маршалл Маклуен

і в дописемних суспільствах. Але вони не могли зберігатися. Сумнівні знання, думка-гадка, не запам'ятовувалися й не передавалися. Передавалося лише «правдиве», «безсумнівне». Через це Гомер змушений був надавати своїй історичній оповіді міфологічної форми.

Є підстави твердити, що поява філософії пов'язана з т. зв. другою комунікативною революцією, коли поряд з усним спілкуванням почало використовуватися спілкування писемне. Тут автор солідарний із представниками Торонтської школи, зокрема Гарольдом Іннісом та Маршаллом Маклуеном, в тому, що особливості цивілізацій визначаються особливостями комунікації. Наприклад, Гарольд Інніс вважав, що в Стародавній Греції традиції широкого словесного спілкування, а також легке в засвоєнні алфавітне письмо призвели до втрати духовенством монополії на освіту й навчання. І, відповідно, місце священнослужителів зайняли філософи. А Маршалл Маклуен дотримувався думки, що читання текстів (передусім об'ємних) на-

лаштовує людину на раціоналізацію та цілісне осмислення світу.

Справді, нова (писемна) техніка внесла зміни в людське мислення. Тепер воно живилося не лише міфологічними образами, які найбільш адекватно передавалися через усне спілкування, а й думками-гадками, котрі були продуктом розуму. Ці думки, з якими не обов'язково погоджувалася більшість (на відміну від думок традиційних, освячених міфологією), тепер

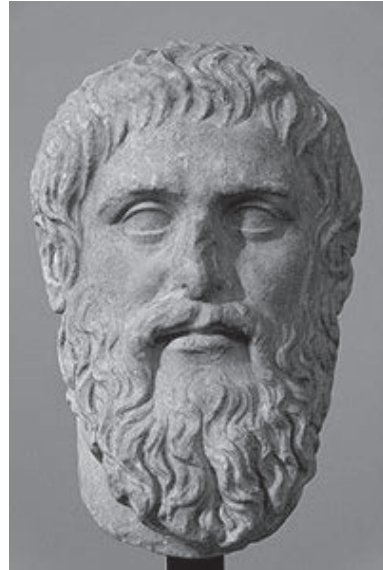
можна було зафіксувати й зберегти. У інший час чи в іншому місці вони могли бути відновлені і набути популярності. Лише в писемній культурі почали з'являтися «ідеї, що випереджають час».

Завдяки писемності людські думки стали предметом постійного обговорення й інтерпретації. Однак інтерпретувати варто було не будь-яку, а лише мудру думку. Таку, власне, й намагалися дати філософи.

Звичайно, тут дехто може заперечити: мовляв, були досить відомі філософи, які за своє життя не написали ні рядка. Наприклад, Сократ.

Однак Сократ залишився в філософії значною мірою завдяки діалогам Платона. Якби їх не було, а також деяких інших творів учнів цього афінського мудреця, то щоб ми знали про його філософські погляди? Як, наприклад, що ми знаємо про філософські погляди Аммонія Саккаса, який навчав усно філософії в Олександрії і якого дехто вважає «батьком неоплатонізму»⁴. На жаль, Аммонію Саккасу не поталанило так, як Сократу. Його учні не зафіксували на папері думок свого вчителя. Хоча ці думки, ймовірно, знайшли відображення в «Енеадах» Плотіна.

У певному сенсі філософію варто розглядати як комунікативне явище. Розвиток писемної комунікації, різноманітних комунікативних практик певним чином і визначав розвиток філософії. Так, європейська філософія виникла й довгий час розвивалася в середовищі греків, які проживали в полісах-державках, де існувала потреба в інтенсивному спілкуванні. Греки здійснили прорив у галузі писемної комунікації. Вони почали

Сократ

⁴ Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. Санкт-Петербург, 1994. С. 241.

широко використовувати ефективне алфавітне письмо, запозичивши його в фінікійців. Тому не дивно, що деякі давньогрецькі філософи були фінікійського походження.

Перші філософські школи з'явилися в Іонії (західному узбережжі Малої Азії), а також у грецьких колоніях Південної Італії. При цьому «забувається», що був ще один осередок, де розвивалася філософська думка в зазначений період. Це — грецькі колонії Північного Причорномор'я. Останні з'явилися тут ще в середині I тисячоліття до н. е. Принаймні є чимало свідчень античних авторів на користь такого факту. Деякі з цих колоній стали потужними культурними осередками, наприклад Ольвія, в якій склалися свої традиції філософствування і яка стала батьківщиною відомого елліністичного мислителя Біона Борисфеніта. З українських земель походив філософ Анахарсіс, якого деякі античні автори зараховували до когорти «семи мудреців».

Однак факт розвитку філософської думки на українських землях у період Античності постійно випадає з поля зору більшості дослідників. Назвати це простим непорозумінням не можна. У цьому випадку простежується чітка тенденція. Так, грузини, намагаючись вивести початки своєї філософської думки від античних часів, пишуться так званою Колхідською школою. Власне, школою переважно риторичного характеру. Натомість дослідники, перебуваючи в полоні стереотипів про прихід філософії в Україну разом із християнською релігією, «не знають» або ж «не пам'ятають» про існування на українських землях у далекі часи осередків античної культури, у т. ч. філософії, які за своїм змістом та значенням не поступаються Колхідській школі, а то й стоять вище за неї. В означеному аспекті слушною є думка авторитетних дослідниць античності на українських землях, які пишуть: «Однак, попри те, що в ті далекі часи наша земля була причетна до цієї великої цивілізації завдяки еллінам, що жили тут, багато хто намагається не пам'ятати або торкатися цього ніби між іншим. В такому ви-

падку складається враження, що цей найбільш цивілізований, талановитий та працьовитий народ у ту епоху приніс велику шкоду нашій історії. Коли пишуть про етногенез українського народу, називають різні племена, в тому числі іраномовних скіфських кочівників, які приходили зі сходу. Справді, вони залишили в степах сучасної України багаті кургани з добре відомими зараз у всьому світі золотими шедеврами мистецтва. Але виготовлялися ці шедеври не кочівниками, а талановитими еллінськими майстрами. Не варто забувати, що і в загальноєвропейському масштабі, і у вузькому, що має стосунок лише до історії давнього населення нашої країни, значення античної цивілізації є неоціненним. У всіх проявах вона відіграла величезну роль у розвитку як давніх, так і сучасних культур різних народів. Саме такий її високий авторитет, який не перестає вражати навіть зараз новизною та глибиною думки, дає всі підстави для того, щоб звернення до античної культури й пам'ять про неї не вважати чимось таким, що може принизити традиції та світогляд якогось народу. Кожна країна, на території якої містилися античні держави, може лише пишатися тим, що її земля причетна до цієї феноменальної культури, яка стала колискою європейської цивілізації»⁵.

Свого часу на роль грецьких колоній Північного Причорномор'я, на зв'язок давньогрецької та архаїчної української культур звернув увагу талановитий український письменник Євген Маланюк. «Наша бо земля, — вказував він, — протягом довгих століть належала до антично-грецького кола, до кола античної культури Еллади — родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходиться в крузі великої, у своїм універсалізмі неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якої частини, в аріанту, витворилася геть пізніше західня культура, вся західня

⁵ Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия понтийская. Город счастья и печали. Киев, 2004. С. 220.

Євген Маланюк

цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. До цього кола не належали тоді ні Середня, ні Західна Європа, ні сусідні нам — від Заходу і, тим більш, від Півночі — народи. Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кола... Факт приналежності землі нашої Батьківщини до цього кола, факт довікового перебування наших пращурів в ній (від VIII ст. до н. е.) дав, мусів дати величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашій організмі, крові і жилах...» Далі цей автор зауважує про існування численних грецьких міст-колоній у Північному Причорномор'ї, зазначаючи при цьому: «В період античної грецької колонізації наша земля грала роль такого ж поставачальника збіжжя для тодішнього світу Еллади, як в XIX ст. — для Західної Європи»⁶. На думку цього автора, «з колоніальних осередків при дельтах наших річок і на чорноморському побережжі антична грецька цивілізація пішла водними шляхами на північ і, як по жилах, розходилась по цілій землі...

Є у Геродота зворушливе оповідання про двох «гіперборейських» дівчат, які, в супроводі охорони, несли вінки з пшениці аж на острів Дельос, де був славнозвісний храм Деметри (божества Матері-Землі). Слушно В. Щербаківський добачає в цій аналогії з пізнішими нашими святами обжинок або й Спаса, коли то святять плоди землі. Цей епізод (а він не міг бути вигаданий) свідчить про два важливі факти: 1) культура на нашій землі і у її мешканців — була хліборобська, осіла і традиційна, 2) зв'язок з античним світом Еллади був безсумнівний

⁶ Маланюк Є. Книга спостережень. Київ, 1995. С. 90—91.

і тим більш глибоким, що йшов також по лінії релігійній, отже, найінтимніший і найістотніший, тим більш, що такі «прощі» до грецьких святинь (як свідчить Геродот) не були випадкові»⁷.

До цих міркувань варто додати, що давньогрецький «батько історії» Геродот, описуючи землі, які лежали за межами еллінського світу, звертав увагу лише на три регіони — Месопотамію й сусідню з нею Персію, Єгипет і нинішню Україну. Така вибірковість багато про що говорить. Саме ці землі та їхня культура виявилися найближчими стародавнім грекам. До речі, Західна й Центральна Європа опинилися поза увагою Геродота.

Наведені міркування Євгена Маланюка не позбавлені сенсу. До них слід дослухатися. Адже, по-перше, Євген Маланюк спирався на реальні історичні факти та свідчення. А, по-друге, не треба відкидати інтуїцію поета, яка іноді може підказати більше, ніж холодний розум науковця. Варто погодитися з твердженням цього автора, що над фактом приналежності наших земель до кола античної цивілізації слід частіше й глибше вдумуватися. З одного боку, ця цивілізація принесла на давні українські землі цінності, які більшою чи меншою мірою були прийняті автохтонними народами, в тому числі й нашими далекими пращурами. З іншого боку, давні греки, контактуючи з жителями Північного Причорномор'я, дещо запозичили у «варварів».

Сучасні археологічні дослідження показують, що між Грецією, Південною Італією, а також теперішніми українськими землями в прадавні часи існували постійні контакти. Україна була тією частиною території, де формувалася індоєвропейська спільнота і звідки індоєвропейці почали своє розселення. Археологічні, антропологічні, лінгвістичні й писемні дані свідчать про те, що як мінімум вісім міграційних потоків індоєвропейських народів прокотилося з Північного Причорномор'я та Нижнього Подунав'я Балканським півостровом і Анатолією

⁷ Маланюк Є. Книга спостережень. С. 91—92.

в період енеоліту та в епоху бронзи (кінець V — II тис. до н. е.)⁸. Близько 3000 року до н. е. індоєвропейські племена перейшли Босфор і Дарданелли, заснувавши на малоазійському узбережжі Трою, яка контролювала міграційні й торгові шляхи між Балканами та Анатолією. Орієнтовно через сімсот років на території Греції з'явилася перша індоєвропейська догрецька людність — легендарні пелазги. Тоді тут відбувся різкий перелом у культурі — з'являється бронза, ліпна, чорна, лощена кераміка, яка дещо нагадує посуд нижніх шарів Трої. У 2000—1900 рр. в Анатолію прийшли індоєвропейські племена, котрі були носіями іонійського діалекту. А в середині II тис. до н. е. греки-ахейці завоювали розвинуте Мінойське царство на острові Крит, створене неіндоєвропейською людністю. Тоді ж досягнення Мінойської цивілізації поширилися на всю Грецію. Близько 1200 р. спостерігалася ще одна навала індоєвропейських племен, котрі в писемних джерелах фігурують як «народи моря». Прийшовши з Подунав'я й Північного Причорномор'я, вони проникли в Грецію, Малу Азію, Палестину, на острови Середземного моря, зокрема Корсику та Сицилію. Грецію захопили дорійці, витіснивши ахейців і зруйнувавши їхню Крито-Мікенську цивілізацію. Уникнути навали вдалося лише іонійським містам Малої Азії та Аттиці. У цих регіонах, де збереглися набутки крито-мікенської культури, найбільше й розвивалася філософська думка.

У пам'яті стародавніх греків зберігалися міфи, які пов'язувалися з теперішніми українськими землями. Частина їх має стосунок до бога Аполлона. До речі, цей бог вважався покровителем Трої. Також його культ мав велике поширення в Північному Причорномор'ї. Відповідно легендам, Аполлон кожних дев'ятнадцять років на колісниці, запряженій лебедями, відправляється в країну гіпербореїв, яка розташовува-

⁸ Бондар С. В., Кралюк П. М. Біля витоків української мудрості: філософська та релігійна думка народів Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. — II ст. н. е. Київ, 2009. С. 50—92.

Стародавня карта Чорного моря (близько 1559 р.)

лася десь на сучасних українських землях. Це ідеальна країна. Гіпербореї є народом, якого люблять боги і який є близьким до них. Як і Аполлон, гіпербореї художньо обдаровані. Блаженне життя в них супроводжується піснями, танцями, музикою і бенкетами. Вічні веселощі й благочестиві молитви характерні для них — цих слуг та жерців Аполлона. Навіть смерть приходить до гіпербореїв як порятунок від пересичення життя, і вони, випробувавши всі насолоди, кидаються в море. Низка легенд пов'язана з принесенням гіпербореями першого урожаю на священний острів Делос, де ніби народився Аполлон і де розташовувалося його основне святилище. На ці легенди, власне, й звертав увагу Євген Маланюк. Після того, як дівчата, послані з дарами, не повернулися з Делоса (оселилися там чи зазнали насильства), гіпербореї стали залишати дари на

кордоні сусідньої країни, звідки їх поступово переносили інші народи аж до самого Делоса. У цих легендах (зрозуміло, в плані міфологічному) йдеться про зв'язки між греками і гіпербореями — жителями українських земель.

У деяких легендах гіпербореями називаються мудреці Абаріс та Арістей, які вважалися слугителями Аполлона. Вони ніби володіли давніми символами цього бога (стрілою, вороном і лавром з їхньою чудодійною силою), а також навчали людей музики, філософії, мистецтва створення поем тощо. Взагалі культ бога Аполлона мав поширення саме в Північному Причорномор'ї. А дельфійські й делоські жерці цього бога вважали, ніби Аполлон перебував у країні гіпербореїв, власне на теренах сучасних українських земель.

Водночас зустрічаються розповіді, що Абаріс та Арістей навчалися в греків. Перший ніби був учнем Піфагора, який посвятив його в сакральні науки і пояснив свої твори, тобто долучив до учнів. Абарісу ніби належала поема про подорож Аполлона до гіпербореїв, а також інші поетичні твори. Про нього згадували такі античні автори, як Геродот, Піндар, Порфирій, Ямвліх.

Щодо Арістея, то його вважають поетом, котрий жив у VIII—VII ст. до н. е. Він спеціально присвятив свою «Арімаспейську поему» опису територій Північного Причорномор'я та народів, що жили там⁹. На жаль, згаданий твір повністю не дійшов до нас. Збереглися лише фрагменти.

Ставлення до відомостей, які подавав Арістей, не було однозначним. Геродот використовував цей твір як інформативне джерело. У своїй «Історії» писав наступне: «Арістей, син Каїстробія, проконнесець, в своєму епічному творі розповідає, що він, натхненний Фебом, прибув до ісседонів, а за ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно

⁹ Крисаченко В. Україна віковична: знакові постаті минувшини. Київ, 2016. С. 37—38.

Аполлон і німфи. Скульптор Франсуа Жирардон, 1673 р.

нападають на своїх сусідів»¹⁰. Далі Геродот пише про Арістея, про чудеса, які розповідали про нього. Ці чудеса були пов'язані із переселенням душ, що за бажанням може трактуватися як відгомін піфагорійських поглядів. Також Геродот розповідає про поїздку Арістея до Південної Італії, де він виступав як адепт культу Аполлона, утверджуючи цей культ в південно-італійському місті Метапонті. У цьому місті справді поклонялися Аполлону. Це підтверджує нумізматичний матеріал — зображення бога з лавровим деревом або вінком на монетах цього міста. Ця розповідь Геродота про подорож Арістея до Південної Італії засвідчує, що існували контакти між цим регіоном та Північним Причорномор'ям.

¹⁰ Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ, 1993. С. 183.

ЗМІСТ

Давньогрецька філософська культура та українські землі	3
Гомер і предфілософія Північного Причорномор'я	53
Сальмоксій — перший філософ з українських земель?	63
Легендарний Абаріс	78
Ольвійські орфіки та бореїки	88
Філософські погляди Анахарсіса	94
Платон і Україна	143
Специфіка вияву елліністичної філософії в Північному Причорномор'ї	153
Сфер Боспорський — перший політичний філософ України	163
Біон Борисфеніт — філософ-авантюрист	168
Діон Хризостом і Північне Причорномор'я.	181
Філософія Північного Причорномор'я й українська культура	185